

Zazacanın İrani diller arasındaki yeri ve özellikle Dersim’de olan durumu ve yarını

Mesut Keskin

Zazacanın fiziki, toplumsal ve tarihsel coğrafyası

Zazaca, Doğu Anadolu’nun yukarı Fırat/Dicle havzasında, sayıları tam olarak bilinmemekle beraber 4 ile 6 milyon arası kişi tarafından konuşulan bir dildir. Anadolu dilleri arasında Türkiye sınırları dışında yerli dil olarak konuşulmayan tek dil olduğu söylenebilir. Sayısal açıdan Türkçe ve Kürtçeden sonra konuşulan üçüncü dildir. Son elli yılda Türkiye metropollerine, son kırk yılda ise Avrupa’ya (özellikle Almanya başta olmak üzere Hollanda, Avusturya, Fransa, İsviçre ve İsveç gibi ülkelere) ekonomik ve politik nedenlerden ötürü gelen önemli sayıda Zazaca konuşan ya da Zaza kökenli nüfus bulunmaktadır.¹

Zazaca konuşulduğu bölgede coğrafi bir bütünlük gösterir ve özellikle İç-Dersim (Tunceli), Bingöl, Elazığ, Doğu-Erzincan ve Kuzey-Diyarbakır Zazacanın en yoğun konuşulduğu bölgelerdir. Sivas’ın doğusunda bulunan Koçgiri ve Karabel bölgesi olarak da bilinen Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divriği, Hafik ve Tokat’ın Almus, Gümüşhane’nin Kelkit ve Şiran, Muş’un Varto, Erzurum’un Hınıs, Tekman, Çat, Aşkale, Adıyaman’ın Gerger, Urfa’nın Siverek, Malatya’nın Pötürge ve Arapkir, Siirt’in Baykan, Bitlis’in Mutki, Kayseri’nin Sarız, Aksaray, Kars’ın Selim ve Ardahan’ın Göle ilçesinde de konuşulmaktadır. Bu yerleşim alanlarındaki komşu diller ağırlıklı olarak Kürtçe² (Kurmanci) ve Türkçedir. Eskiden hemen hemen tüm alanlarda konuşulan dil Ermenice ve kısmen Süryanicedir.

İnanç bakımından Koçgiri, Dersim, Erzincan, Kuzey-Bingöl, Varto, Hınıs, Tekman, Çat, Sarız, Göle, Selim gibi yerleşim alanlarındaki Zazalar Alevi inancına mensupken, geri kalan bölgeler Sünni Zazalardan oluşur. Bu kesimden olup Elazığ, Bingöl merkez, Genç, Solhan, Diyarbakır’ın Hani, Kulp, Lice, Ergani, Dicle, Eğil, Silvan, Hazro, Mutki, Baykan gibi merkez yerleşim alanında Şafii, Elazığ Maden’in bir kısmı, Diyarbakır’ın Çermik, Çüngüş, Urfa’nın Siverek, Adıyaman’ın Gerger ve Aksaray’dakiler Hanefi diye ikiye ayrılır. Özellikle Alevi Zazalarda yörenin eski inancından, adet ve töresinden, ziyaret ve evliyalar, melaikeler kültüründen birçok öğe korunup yeni inançla yoğrulmuştur. Günümüzde önemi biraz azalmış olsa da Zazalarda aşiret sistemi de mevcuttur. Onun dışında, Gerger’de anadili Zazaca olan Süryani köyler, Dersim’de yer yer Ermeni aileler de bulunmaktadır.

Zazacanın İrani diller içindeki konumu

Dil olarak Zazaca, Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İrani üst grubun İranî diller grubuna ait bir Kuzeybatı İranî dildir. LeCoq ve Gippert bu dilleri şöyle sınıflandırmaktadır³.

KUZEY-BATI İRANÎ:

Hyrkani (Gurgan/Cürcan) Grubu: Beluçi, Sengiseri, Gurani, Zazaca

Karmani Grubu: Kürtçe, Sivendi

Medo-Hazar (Caspic) Grubu: Gileki, Mazenderani, Sorxeyi, Simnani, Talişi, Azeri⁴

GÜNEY-BATI İRANÎ:

Farsça, Tacikçe, Tātī

¹ Batum (Gürcistan) veya Cambul (Kazakistan) bölgelerinde bulunduğu söylenen Zaza nüfusu üzerine elimizde yeterince bilgi yoktur.

² Bu makaledeki “Kürtçe” terimi, İraniolojide olduğu gibi Kurmanci, Sorani ve Kelhuri, Kırmanşahi’ye tekabül eder.

³ http://zazaki.de/turkce/irani_diller_gippertlecoq.htm (Ocak 2010)

⁴ Azeri (Herzendi) veya Āzarī ile kastedilen Türki dil olan Azerice değil, ayrı bir İranî dildir. Kecelî (Kaĵalî), Hazārrudî, Tākestānî, Ālî, Sagzābādî, Ešteĥārdî gibi ağızlara sahip.

Özellikle Almanya’da yapılan araştırmalar mevcut kırk yeni-İrani dil arasında yeri belirlenmiş olan Zazacanın tarihsel evrimi hakkında da belirli tespitlere varılabilmesini mümkün kılmaktadır. Yazılı şekilde günümüze aktarılan Eski Hintçenin yanısıra kadim İrani dillerin de Avesta ve Eski Farsçayla eski dönem (Old Iranian period), Partça, Pehlevice (Orta Farsça), Soğdca gibi orta dönem dillerinin zengin bir bütüncüye (corpus) sahip olması bu süreci desteklemiştir. Zazacanın da bazı yönleriyle arkaik bir yapıya sahip olduğu, tarihsel olarak özellikle Partçayla (3. yüzyıl M.Ö. – 3. yüzyıl M.S.) yakın bir bağlantısı olduğu tespit edilmiştir.⁵ Muhafazakar bazı yönlerinin olmasına rağmen Zazaca ile eski bir İrani dil olan Avesta arasında direkt bağlantı kurmak doğru olmaz. Kısacası, bugünkü İrani diller, bundan yaklaşık dört bin yıl önce kendi aralarında belki anlaşma sağlanabilen İrani lehçelerdi. Eski Hintçe olan Vedce (Veda) ve Sanskrit ile Avesta dili gramer açıdan %80’in üzerinde bir oranla benzeşmekteydi.

Genetik açıdan yakın olduğu yeni İrani diller arasında ilk etapta aynı alt gruba ait Beluçi, Gorani, Sengiseri dillerini ve Mazenderani, Azeri (Herzendi), Simnani, Talişi, Gileki gibi Hazar dillerini de sayabiliriz. Bu dillere olan tarihi ses ve biçimbilim açısından yakınlığı da Deylem kuramını veya Zazacanın kuzey İran kökenli olduğu düşüncesini pekiştirmektedir.⁶

Zazacayı sözcük dağarcığı açısından etkileyen ve kelime alışverişinde bulunulan akraba diller arasında Kürtçe ve Farsça başta gelir. Aynı kökenden olması nedeniyle sınırlı da olsa dilbilimsel ve sözcük dağarcığı açısından bu dillerden etkilendiği söylenebilir. İslamlaşma döneminden sonra Arapça, komşuluk ilişkilerinden ötürü de Ermenice⁷, az da olsa Süryanice -ki, bu dillerin de İrani dillerden etkilendiği bilinir-dilleriyle de geçişkenlikleri vardır. Ayrıca sınırlı da olsa Zazacaya geçen Yunanca, Latince, Gürcüce, Lazca kelimelere de rastlanmaktadır.⁸

Araştırmalar Zazacanın yazı diline geçmesi çok gerilere dayanmasa da son yüz yılda hatırı sayılır bir ilerleme olduğunu göstermiştir. Zazacanın yazılı olarak ilk kez kayda alınması 1856 yılına denk gelir. İranolog Peter I. Lerch’in Rus-Osmanlı Kırım harbinde tutuklu olan Bingöllü bir Zaza’yla yaptığı kayıtları henüz dilbilgisel analizine geçmeden 1858 yılında Rusça ve Almanca olarak yayınlar. Araştırma Friedrich Müller’in Lerch’in metinleriyle (18 sayfa) 1864’te yaptığı karşılaştırmalı incelemelerle sürer. Arkeolog ve dilbilimci Albert von LeCoq, 1901’de Zazaca dillinden kaydettiği beş sayfalık notların dilbilgisel analizini yapılmaksızın yayınlamıştır.⁹

1906’da batı İrani dillerinin dokumentasyonu ve dilbilimsel analizi için görevlendirilen Oskar Mann’ın Ortadoğu seyahatinde Zazacanın özellikle Siverek ve Kor (Bingöl) yörelerinden o zamana kadar en geniş derlemesini gerçekleştirmiştir (Almanca tercümeleriyle birlikte 91 sayfa, 5 ağız). O. Mann’ın ölümünden sonra İranolog Karl Hadank’ın da ağızlar üzerine yazdığı gramer analiziyle birlikte 1932’de Leipzig’de kitap olarak yayınlamıştır. Oskar Mann ilk olarak Zazacanın ve Gorancanın o zamana kadar yanlışlıkla Kürtçenin lehçesi olarak görüldüğünü öne sürüp bunların başlı başına İrani diller olduğunu yaptığı karşılaştırmalarla kanıtlamıştır.

Elli yıldan fazla bir aradan sonra Amerikan dilbilimci Terry Lynn Todd 1985 yılındaki Çermik Zazacası üzerine modern dilbilimsel metodlarlar kullanarak bir dilbilgisi çalışması yayınlamıştır.

90’lı yıllarda daha da derinleşen araştırmalar yapılmıştır. Muhtelif konular üzerine yayınlanan makaleler (fonoloji (Cabolov 1985), olumsuzluk (negation) (Sandonato 1994), izafet (MacKenzie 1995), genel dilbilgisel bakış (Asatrian 1996, Asatrian/Gevorgian 1988, Asatrian/Vahman 1990, Blau 1989, Kausen 2006), Zazacanın batı İrani diller arasındaki yeri (Paul 1998b), yazınsal (Selcan 1998b) ve tarihsel gelişimi (Gippert 1996), etimoloji (Bläsing 1995, 1997; Schwartz 2008) ve de imla kuralı (Jacobson 1993), okuma yazma el kitabı (Jacobson 1997), edatlar (Arslan 2007), diyalektoloji (Keskin 2008), ayrıca

⁵ Gippert (1996: 153).

⁶ Gippert, Zazaca üzerine yazdığı son makalesinde (2007/2008: 103, 87. dipnot) Deylem teorisinin yeniden ve başlı başına araştırılması gerektiğini söyler ve bugünkü Zazacanın konuşulduğu bölge tamı tamına eski Part İmparatorluğu’nun batı sınırlarıyla uyuştuğunu, bunun da o bölgeden Kuzey İran’a kadar kuzeybatı İrani aşiretlerin yerleşim sürekliliği (continuous settlement) olabileceğine varsayılabilirliğine dikkat çeker.

⁷ Ermenicede varolan Partça ve Pehlevice sözcüklerin ağırlılığının belirtilmesinde yarar var.

⁸ Bkz. Keskin (2007: 2)

⁹ İranolog F.C. Andreas, meslektaşına yazdığı 7.7.1909 tarihli bir mektubunda Zazacanın Kürtçeye ait olmadığını belirtir.

kitap olarak yayınlanan iki tane doktora çalışması (Paul 1998a (gramer ve diyalektoloji denemesi), Selcan 1998a (gramer)) da bu çerçevede önem arz etmektedir.

Dilbilimde Zazacanın yeri belirlenmiş olmasına karşın özellikle Türkçe kaynaklarda, medya ve siyasette, geçmişteki kadar olmasa da, Zaza Dili üzerine bir statükonun hala mevcut olduğu bilinmektedir.¹⁰ Önyargılar, bilgi ve kaynak eksikliği veya siyasi zorlamadan ötürü Zazacanın bir Kürt lehçesi veya dili olduğu ileri sürülmüştür. Oysa Zazacanın Kürtçeye dahil olduğunu bilimsel olarak kanıtlayan herhangi bir kaynak veya çalışma yoktur. Zazaca, Farsça ve Kürtçenin birbirine olan yakınlığı, biri diğerinin lehçesi veya alt dili olduğundan değil, akraba diller olduğundandır. Aynı şey, Kürtçenin bir Fars lehçesi olduğu görüşü için de geçerlidir. Yani, aynı dil grubuna ait olmasıyla, çoğu dilsel özelliği paylaştığı ve aynı kökenden geldiklerindedir. Karl Hadank'ın (1938: 5) da dediği gibi, "Farsça, mevcut birçok diğer İrani dillerin yanında varolan bir dildir sadece, tümünün anası değil." Bu arada Zazacayı araştıran O. Mann, K. Hadank, D.N. MacKenzie, L. Paul'un aynı zamanda Kürtçe üzerine hatırı sayılır çalışmaları olduğunu söylemekte yarar var.

Zazacayı Farsça ve Kürtçeden ayıran özellikler

İrani dilleri aynı dil grubunun farklı dilleri olarak sınıflandırmakta başvuru olan yöntem, bu diller arasında ses, biçim ve kelime dağılımı açısından birbiriyle olan ilişkileri bugünkü şekliyle (*synchronic*) değil, tarihsel evrimin (*diachronic*), yani ayırıcı özelliklerin (özellikle sesbilimsel yönden) farklı tarihsel süreçlerden geçerek bugüne ulaştırılan yazılı eski ve orta dönem İrani dillerle belirli kelimeleri (*isoglosses*) karşılaştırılarak göz önünde bulundurulmasıdır. Söz konusu olan Zazacanın özellikle Farsça ve Kürtçe gibi diğer İrani dillerle olan ilişkisinin belirlenmesi de bu yöndedir. Dilbilimsel bazı önemli özellikler ise örnekleriyle şunlardır:

Eski İnanca		Zazaca	Kürtçe	Farsça	
*xv-	*xvahar-xvan-	wae wendene / wan-	xweh xwendin / xwîn-	x ^w âher خواهر x ^w ânden خواندن / x ^w ân-	kızkardeş okumak, seslenmek
v-	vâta-	va	ba	bâd باد	rüzgar
x-	xara-	her	ker	xer خر	eşek
-θr-	θri-	hirê	sê	se سه	3
z-	zânâ-	zan-	zan-	dân- دان	bilmek
-ĵ-	*ĵani-	ceniye	jin	zen زن	kadın
-č-	*rauča-	roc	roj	rûz روز	gün(eş)

L. Paul, Agnes Korn ve J. Gippert, İrani ünsüzlerin tarihi evrimi üzerinde Zazacayı da gözönünde bulundurarak durmuştur. Sadece birkaç örneğini alıntıladığımız tabela aşağıda görüldüğü gibi L. Paul'un makalesinden alıntıdır (sağdaki Zazaca, Kürtçe ve Farsça örnek sözcükler tarafıma eklenmiştir)¹¹:

Proto Hint-Avr.	Prt.	Gor.	Zaz.	Tal.	Simn.	Hazar Den.	Merkez Lehç.	Bel.	Krd.	Fars.	Örnek Zaz.	Krd.	Far.	
*k/g	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	h/d	zan-	zan-	dân-	„bil-“
*k ^v e	-ž-	-ž-	-ĵ-	-ž-	-ĵ, ž-	-ĵ-	ĵ, ž, z	ĵ, č	-ž-	-z-	vac-	bêj-	(â)vâz	„söyle-“
*g ^v e	ž	ž	ĵ	ž	ĵ, ž	ĵ (z)	ĵ, ž, z	ĵ	ž	z	ceniye	jin	zen	„kadın“
*tr/tl	hr	(ya)r	(hi)r	h(*r)	(h)r	r	r	s	s	s	hirê	sê	sê	„3“
*d(h)w	b	b	b	b	b	b	b	d(?)	d	d	ber	der	der	„kapi“
İr. *rd *rz	r(ð) rz	†,r rz	rr rz	r rz	l l(rz)	l l	l l(rz)	l l(?)	† †	l l	serre berz	sal bilind	sâl bulend	„yıl“ „yüksek“
*sw	wx	w	w	h	x(u)	x(u)	x(u), f	v	x(w)	x(u)	wer-	xw-	xur-	„ye-“
*tw	f	u	w	h	h	h	h(u)	h	h	h	çewres	çil	çil	„40“

¹⁰ Zazaların birçok kaynakta Kürt, kimi kaynaklarda da Türk oldukları öne sürülürken, etnik aidiyeti konusunu araştıran, başlıbaşına bir etniklik veya millet olduğunu öne süren iki doktora çalışması bulunmaktadır: Kazım Aktaş (1999), Kahraman Gündüzkanat (1997), Gülsün Fırat (2010: 139); ayrıca Peter Alford Andrews (1989).

¹¹ Paul (1998b: 170). Zaz.: Zazaca, Kd.: Kürtçe, Pers: Farsça. (veya bkz. <http://zazaki.de/englisch/articels/Paul-1998-Zaza.pdf>).

Zazacanın Kürtçe ve Farsçaya bugünkü yapısıyla da (*synchronic*) bakılırsa biçimsel açıdan da önemli farkların olduğu görülebilir. Örneğin şimdiki zaman fiil çekiminde kullanılan fiil ekleri ve şahıs sonekleri, farklı ön ve arka takılar (*pre- and postpositions*), şahıs zamirleri, Zazacada 3. şahısta, ayrıca sıfat tamlamasında cinsiyet ayrımı Kurmanciye göre daha ayrıntılı bir biçimde şekillendirilmiştir. Zazacanın Hazar Dilleri ile olan bazı ortak yönlerinden biri, Gorancada da keza, Sengiseri, Azeri gibi dillerde olduğu gibi, isimde yalın haldeyken de cinsiyetin belirgin olabilmesidir, örn.:

Zaz. *her* : *here*, Azeri (Keceli) ve Simnanca *xar* : *xāra*, Goranca *har* : *māhāra* “eşek (eril : dişil)” (vurgusuz *-e* < *-a* < mutemelen Eski İrancada olan dişil sözcüklerin bitimi *-ā*’ya dayanır).

Zazacada şimdiki zamanda ayrıca bir de bildirme kipinden farklı olarak istek kipi (*subjunctive stem*) mevcuttur. Kökeni orta ve eski İrancanın fiil kökenine dayanır: *O vano* “söylüyor”, *o ke vaco* “söylerse” < Proto Hint-İranca *vač-*.

Bugünkü yapısıyla Zazacanın Kürtçe ve Farsçaya göre bazı önemli farklılıkları tabelada belirtildiği gibidir:

özellik	Zazaca	Kürtçe (Kurm.)	Farsça	
şimdiki zaman çekimi şahıs sonekleri	(ez) vên-en-an	(ez) di-bîn-im	(men) mī-bīn-em	“görüyorum”
ön/arka takı	keye (çê) de	lî malê	der xānê	“evde”
şahıs zamirleri	o / a ma, şıma	ew em, hûn (me, we)	û ma, şumā	“o” (eril/dişil) “biz”, “siz”
sıfat tamlamasında cinsiyet, bükünlü hal ve çoğul eki	her-o gewr her-ê gewr-î her-a gewr-e her-an-ê gewr-an	ker-ê gewr ker-ê gewr ker-a gewr ker-ên gewr	xer-î xākisterî xer-î xākisterî xer-î xākisterî xer-hā-yî xākisterî	“boz eşek” “boz eşek” (bükünlü hal) “boz eşek” (dişil) “boz eşekleri” vs.
bildirme kipi istek kipi	van-o / van-a vac-o	di-bêj-e (bi-)bêj-e	mī-gū-yed bi-gū-yed	“söylüyor” (eril/dişil) “söylesin”

Zazacanın yakınlık arzettiği Herzendi, Talişi, Simnani ve Gileki gibi İran’ın kuzeyinde, Hazar Denizi’nin kıyı bölgelerinde konuşulan dillerle olan başka ortak bir özelliği de, şimdiki zamanın bildiri kipinin Eski İrancadan kalma şimdiki zaman ortaç ekiyle kurulması (*-en-*; *-nd-* < *-ant-*) kurulmasıdır¹²:

	Zaz. (Güney)	Āz. (Herz.)	Tāl.	Simn.	Gil.
„gidiyo-“	şı-n-	şe-nd-	şe-d-	şe-nn-	şū-n-
„geliyor-“	ye-n-	āmā-nd-	ome-d-	ā-nn-	ā-n-
„söylüyor-“	va-n-	öt-n-	vot-ed-	vā-nn-	gū-n-
„görüyor-“	vin-en-	vīn-n-	vīn-d-	(?)	ī-n-
„ediyor-“	ke-n-	kō-nd-	kerd-ed-	ke-nn-	kū-n-

Dilin Dersim’de olan durumu ve hayatta kalabilmesi için atılması gereken adımlar

Zazacaya ilişkin dil politikasındaki gelişmeler etnik aidiyetle bağdaştırılabilir. Geçmişte yazı diline sahip olmamasına ve üstelik Osmanlı döneminde Aleviler hedef tahtası haline getirilmesine rağmen Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar dilin kendine ait gündelik yaşama alanı vardı ve nesilden nesile sözlü olarak aktarılıyordu. Cumhuriyet’in baskıcı eğitim politikası, köylere zorunlu Türkçe dersi ve yerel dillere karşı yasaklama politikasının okullarda uygulanması, dilin durumunu olumsuz şekilde etkiledi. Örneğin okulda dilini konuşana veya Türkçeyi öğrenmeyene şiddet uygulanması, tatillerde dahi sınıfta görevlendirilen muhbirler aracılığıyla korku ve de Zazaca ve Kürtçe dillerinin değersiz

¹² Tabela: Paul (1998b: 173).

ve geleceği olmadığını benimsetme politikası sayılabilir. Ebeveynlerin köyde ve bilhassa şehirlerde Türkçeyi öğrendikten sonra çocuklarına kendi ana dillerini sadece asgari alanda aktarması, dilin kullanım alanına ve doğal aktarımına darbe vurmuştur. Ailelerde nesiller arası dilsel kopukluk yaratılmış ve Türkçenin tercih edildiği bir çift dillilik oluşmuştur, ayrıca yaşlı nesilde ruhsal sıkıntının da arttığı gözlemlenmektedir¹³. Dersimlilerin çoğunun teşkil ettiği etnik grup olarak Zaza, inanç olarak Alevi olmaları, Türk eğitim sisteminde ve kamuoyunda çift baskıya tabi tutulması, siyaset gündeminde de yer almaması ve partilerin, sivil toplum örgütlerinin de yeterince konuya eğilmemesi, Dersimlilerde hem nesiller arası, hem de dışarıya karşı bir kimlik krizine yol açtığı söylenebilir.¹⁴ Asimilasyon politikasının Zaza ve Kürt Alevilerinde daha erken etkin olmaya başlaması, yazı diline sahip olmaması nedeniyle dile olan hassasiyet ve koruma bilincinin olmaması, etnik farklılığın yanı sıra inanç grubu olarak da baskıya maruz kalmasındandır. Bu durumun özellikle Dersim 1938 jenosidinin nesillerde yarattığı travmayla da alakalı olduğu söylenebilir. Gerçek şu ki diğer yerel dillere göre Zazacanın sadece Türkiye sınırları içinde olup da yurtdışında herhangi bir yerde resmi statüye hala sahip olmaması bu dil için büyük bir dezavantaj teşkil etmektedir.

Dili sahiplenip yazıya geçirenlerin çoğunun ulusal veya kültürel bilince sahip çevrelerden geldiği söylenebilir. Avrupa'da kendi dilinde dergi ve kitap basmanın yasaklı olmayışı da yurttan önce yurtdışında Zazacanın yazı diline geçmesine neden olmuştur. Türkiye'de devletin tekçi ve milliyetçi anlayışından dolayı dilsel ve kültürel araştırma imkanının sağlanamamasından ötürü, bu dille ilgili araştırma yapan dilbilimcilerin çoğu Avrupalıdır. Yurtlarında dilleri üzerindeki baskının Zazacayı unutturulma ve kaybolma tehlikesi durumuna gelen bir dil olmaya itmesi de Zazaca yazan aydın ve yurtsever çevrelerde dile getirilmiştir. Zira yasakçı zihniyetin etkileri, işçi olarak Avrupa'ya gelen insanlar üzerinde sürmeye devam etmiş, ev içindeki günlük dilin de Türkçeye dönüşmesini sağlamıştır. Ki bunun etkisiyle, Türkiye dışına yerleşip orda Zazacayı konuşmaya dair herhangi bir yasak veya engel olmamasına rağmen, dile karşı benimsetilen tutum yurt dışında da sürdürülmüştür. Yurtdışındaki, dili sahiplenip yaşatma hareketi nihayetinde 90'lı yıllardan sonra Türkiye'de dil politikasında eskiye nazaran gerçekleşen olumlu gelişmelerden ötürü yurtiçine de yansımıştır. Müzik alanında üretilen yeni tarz batı sentezli müziğin de genç nesilde dile olan merağı arttırmaktadır. Aynı zamanda eğitim dilinin yanı sıra medya dilinin de Türkçe olmasından, gazete, radyo ve özellikle televizyonun da evlere girmesinden dolayı diğer yerel dillerin kenara itilmesine sebep olduğu söylenebilir. Sürdürülen legal veya illegal siyaset dilinin de Türkçe olmasının büyük katkısı olduğu öne sürülebilir.

90'lı yıllarda aynı zamanda ülke içinde süren savaştan ötürü köylerin zorla boşaltılıp insanların Türkiye metropollerine veya diğer şehirlere göçe mecbur edilmesi, birçoğunun üzerinden 20 yıl kadar bir süre geçtikten sonra bile köyelerine dönmemesiyle dilin ait olduğu yaşama alanına ulaşamaması, insanların güncel hayattaki egemen dile adapte olması, Zazacanın varlığını olumsuz yönde etkilemiştir.

Dil üzerinde yapılan araştırma ve aydınlanmanın, yazı dili konusunda oluşan tecrübenin de Avrupa eksenli olması, ilk kitap ve dergilerin de burada çıkması dışında, birçoğunun Dersimli ve siyasi potansiyel ve tecrübeye sahip olmasından ötürü Dersim dernekleri altında dernekleşmelerde de, kendi başına çalışmalar sürdüren yazar ve aydın çevrelerde de keza dil kursları verilmeye başlanmıştır. Nihayetinde ilk olarak sadece dilbilimsel bazda çalışmayı hedefleyen ve farklı Zaza bölgelerinden yazar ve akademisyenle yabancı dilbilimcilerden oluşan Zaza dil enstitüsü de Almanya'da kurulmuştur.

Bunun dışında, hala kendi diline ait sürekli günlük bir yayın yapan televizyon kanalının mevcut olmamasının eksikliğini yaşarken, Kürt ve Alevi kanallarında Zazacaya yer verilmeye başlanmış, Türkiye'deki yerel diller ve kültürler konusundaki son gelişmelerle ilgili devlet televizyonunda da sınırlı da olsa yayınlar oluşmaya başlamıştır. Hem Türk devletinin kanalında, hem de Kürtleri veya

¹³ H. E. Çelik (2010: 597)

¹⁴ Ceyhan (2010: 29)

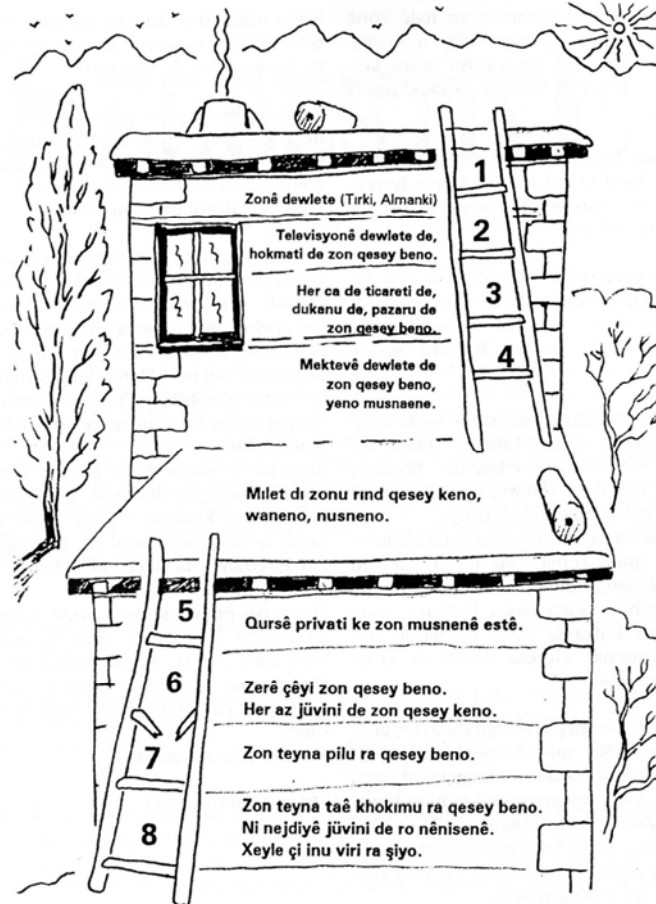
Alevileri baz alan kanallarda Zazacanın aynı muameleye tabi tutulduğu, geçmişte diğer dergi ve gazetelerde olduğu gibi televizyonda da verilen yer ve zaman payında belirmektedir.

Devletin Türkiye’de, hümanist ve çağdaş bir anlayışa göre en temel insanî hak olan anadilde eğitim, medya ve geliştirme konusunda kararlı ve belirleyici adımlar atıp atmaması, ayrıca Zazaların siyasi ve ekonomik yöndeki güçsüzlüğü ve kendine ait bir TV kanalı açma çabasının sonuç verip vermemesi de dilin geleceğini belirlemede önemli bir bileşen olduğu söylenebilir.

UNESCO’nun açıkladığı rapora göre Zazacanın Türkiye’de tehlike altında bulunan 15 dil içinde yer almaktadır. Giderek günlük dilde dili iyi bilenler arasında da kullanım azalmakta, kullanılan Zazacada da Türkçenin etkisi görülmektedir. Dilin aktarılmasında en önemli etken ise, nesiller arası aktarımın sürdürülmesi olmazsa olmaz bir koşuldur. Dili konuşanların sayısı yüksek de olsa, nesiller arası oluşan kopukluk, tehlikede olma durumunu belirler. Zazacanın tehlikeli bir durumda olmanın nedeni de, yoğun bir konuşan kitlesine sahip olmasına rağmen, yeni nesile yeterince veya hiç aktarılmamasından ötürüdür.

Gözardı edilmemesi gereken bir boyut da, dilin yaşama alanında kültürel ve kamusal olarak güvence altına alınması kadar ekonomik açıdan da yörenin insanına gelecek vaadedecek altyapının oluşturulması zorunluluğudur.

Dilbilimci C.M. Jacobson ve M. Sandonato’ya göre Zazacanın bulunduğu durum, şekilde de belirtildiği gibi merdivenin 6. ile 7. basamağı arasında bulunmakta, yani sadece büyüklerin konuşması ile aile ve ev içinde her neslin birbiriyle konuşması arasında¹⁵:

Türkiye genelindeki siyasette “Kürt sorunu”nda endekslenen ve aslında devletin ülkede mevcut halkların varlığıyla olan sorununda demokratik ve özgürlükçü adım atmasıyla, Türk ve Kürt dışında

¹⁵ Jacobson/Sandonato (1997: 11).

Zaza, Süryani, Ermeni, Laz, Gürcü, Abhaz, Çerkez, Arnavut, Romalı, Arap vs. etnisitelerin ve Alevi, Yezidi, Musevi, Hıristiyan gibi farklı inançlara mensup olanları da olumlu etkileyeceği öngörülebilir. Devlet televizyon ve radyo yayınlarında ilk etapta Kürtçe, akabinde Arapça ve kısmen Ermenice ve Zazacaya da kanal açılması ve yer verilmesinin önemli, fakat bir dilin genç nesiller arasında da yaygınlaşması ve kalıcı olması için yeteri bir ihtiyaç olduğu söylenemez. İsviçre veya İspanya modelleri Anadolu için bir tercih sözkonusu olabilir.

Dersim, yurt içinde ve yurt dışına en çok göç veren illerden biridir. 1938 sonrası tekrar 1960'larda sanayileşme ve kentleşmenin tetiklemesiyle ülke içi batıya doğru ve ülke dışına, özellikle Almanya'ya konuk işçi olarak binleri bulan göçün başlaması, 1980'deki siyasi darbeyi ağır şekilde hissetmesi, 1990ların ortasında iç savaşın gölgesinde şiddet ortamının artması ve köylerin yakılıp boşaltılmasıyla meydana gelen göçlerden ötürü Dersimlilerin çoğu bugün Dersim dışında yaşamaktadır.

Dillerine olan hakimiyeti açısından değerlendirecek olursak, köyde yetişme imkanına sahip olanların çoğunun ancak anadillerine hakim olabildikleridir. Dersim dışında yaşayan fakat aile içinde anadilini konuşup çocuklarına aktaranlar bir azınlık teşkil etmektedir.

Tunceli il sınırları bazında Dersim diye ele alınırsa, halkın %75'inin asıl anadili Zazaca, %20'nin Kürtçe, %5'inin Türkçe olmasına karşın bugün Türkçenin Dersim içinde ve Dersim dışında bulunan çoğunluğunun da en çok kullanılan olduğu dil olduğu bir gerçek. Türkçeyi bilmeyen veya çok düşük derecede konuşabilen yaşlı neslin de gittikçe azalmasıyla dile hakim olan sonraki nesiller arasında da Türkçenin tercih edilmesi, Dersimliler arasında veya genelde tüm Alevi Zazalar arasında Zazacayı kaybolma noktasına getirmekte. Aynıısı Dersim, Koçgiri, Malatya, Maraş yörelerinden gelen Kürt (Kurmanç) Aleviler için de söylenebilir.

Çözüm: Kültürler arası iki dilli eğitim

Anayasayı zorlamaksızın, lakin bu konuda üniter millî tekçi anlayışın değişmesinin şart olduğu doğrultusunda, halkların dillerini güvenle sürdürebilmesi için devletin vatandaşına sunması gereken adımları şu şekilde saymak mümkün:

- Anadilde eğitim: Çoğunluğun kullandığı dilin bir yörede, il, ilçe ve gerekse nahiye bazında, devlet dilinin yanısıra veya ağırlıklı olarak anadilde ilk etapta anaokuldan ilkokul ve liseye kadar eğitim hakkını sağlamak, bunun için önceden eğitmen yetiştirmek. Avrupa'da yapılan dilsel çalışmalardan ve dil eğitimi veren eğitmenlerin tecrübelerinden faydalanılması
- Zazacanın anayurdunda dil kurumu açılarak kurumsallaştırılıp bir yandan eğitimde, bilimde, medyada, kanunda ve sanayide kullanılacak standardize dil için gereken sözlükler, öte yandan insanların kendi dilini en rahat şekilde okuyup yazmasını öğrenebilmesi için yerel ağızlar için de müfredatlar üretilmesi
- Bu sürece kanuni açıdan varana kadar, konuşma ve yazı diline hakim olanların köylerde yaz okulu gibi projelerle çocuklara dil, dili konuşabilenlere de yazı dilini öğretmesi
- Eski köy adlarının geri verilmesi, tüm köylere, ilçelere ve il levhalarına resmi adının yanında yerel dildeki adının da yazılması
- Geniş alanda konuşulan diller için ayrı bir resmi veya özel kanal dışında il ve ilçelerde yayın yapan en az bir yerel televizyon, radyo ve gazetenin bulunması
- Devlet ve sağlık kurum ve dairelerine yerel dili bilen memurların ve çalışanların atanması. İlerde mümkün oldukça kanun kitapların da yerel dile çevrilmesi, mahkemede ve hastanede anadilde tercüman hakkının olması
- Sanayileşme ve kentleşmenin sonucu olarak metropollere göçenlerin de bulunduğu yerlerde yeterince öğrenci sayısına ulaştığında anadilinde eğitim hakkına sahip olması
- Sanayi alanda iş yerlerinde yerel dilin kullanılması

- Çocuk veya işyerlerinin isimlendirilmesinde Türkçe alfabe dışında yerel dilin harflerinin kullanılmasına sınır konulmaması
- Dilsel ve kültürel alanlarda tüm eğitim ve işlemler için yerel meclislerin oluşturulması
- Yerel siyasi, dini, sosyal, müzik, folklor ve spor kulübü ve derneklerin yerel dili kullanmaya teşvikte bulunması
- İnanç bazında cemevlerinde yerel dilde de (Zazaca ve Kürtçe) cem tutulması, dilde kaybolan duaları, gülbenk ve nefeslerin ve inançtaki doğaya bağlılık öğelerinin öğretilmesi
- Dersim’de insansızlaştırılmayı önlemek, doğa yapısını korumak için yapılması planlanan barajların durdurulması, şiddet ortamının ortadan kalkması ve köye dönüş projelerin oluşturulması

Ülke genelinde de,

- Millî yerine çok kültürlü eğitim sistemin benimsenmesi ve eğitim sisteminde demokratikleşme
- Dilin iletişim aracı olmaktan öte kültürde önemli bir faktör ve hafıza olduğu bilincinin benimsetilmesi
- Etnisite, dil, kimlik, inanç, müzik, kültürdeki çok renklilik gibi konuların bilimsel açıdan ele alınıp tüm ülkede yaygınlaştırılması
- Dilsel ve kültürel egemenlik anlayışının bertaraf edilmesi

Sıralanan birçok nokta, eğitimbilimci K. Gündüzkanat’ın doktora tezinden esinlenerek de oluşmuştur. 1997’de Almanya’da kitap olarak yayınlanan “*Dimli (Kırmanc, Zaza) etnisitesine özel bakışla, Türkiye’deki eğitim sisteminin demokratikleşme sürecindeki rolü*” adlı tezinden bazı önemli alıntılar vermekte yarar var:

“Siyaset, kazandığı ağırlığıyla eğitimi güç dengelerini pekiştirmek amaçlı kullandıkça, bu anlayışta olan bir eğitim sistemi siyasi eleştirel bir bilince vardırılmaz, bu şekilde sadece bir devletin hüküm anlayışını destekler. (...)

Okulun da güç dengelerini ayakta tutabilmek için kullanılan bir kurum olduğu bir gerçektir. Eğitim böyle bir anlayışla politik nötr bir alan olamaz.

(...) Zaza yerleşim bölgelerinde hemen tümünü kapsayan eğitim şekli kendine yabancılaştıran bir türdendir. Sözkonusu eğitim faktörlerindeki yabancılaştırmanın bertaraf edilmesi ve eğitim faktörler konseptinin yöreye ait kültür ve coğrafi alanın oluşumlarına göre uyarlanması şarttır. Bu gibi değişimlerinin geçerli kılınmasındaki koşul da, kültürel çokluluğun ve yöresel farklılıkların korunma hakkını içeren bir eğitim politikasının başarılı bir şekilde oluşturulmasıdır.

(...) (Türk) Eğitim sistemin amacı, hümanist anlamda olgun insan değil, politik statükoya itaat eden sıkı vatandaş yetiştirmektir.”¹⁶

Sonuç

Dil, sadece insana has, eğitim aracı olmaktan öte olan ve ruhu doyuran toplumsal bir sanat eseridir ki insanın ve toplumun aynası olarak kültürü, inancı, dünya görüşünü, ruhsal yapısını, tarihi, edinen tecrübeleri içerir. Tüm bu mirası içeren birikim nesilden nesile aktarılır ve halkın ayakta kalmasını sağlar. Dilin bu özelliği engellendiğinde, bir halkın kültür aktarımı işlenmez hale gelir. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda tam da üniter dil eğitimi ve dil politikasıyla diğer diller bu duruma gelmiştir. Dil, bir kültürün aslını oluşturur ve böylece bir halkın ayırdedici simgesidir. Dil politikasının Zazacanın anadil olarak ait olduğu etnik topluluğa verdiği sonuçlar apaçık ortada.¹⁷

¹⁶ Gündüzkanat (1997: 175-178), tercüme M. Keskin.

¹⁷ Ceyhan (2010: 24).

Zazacanın bulunduğu durum, yoğun siyasi devinimlerin de yaşandığı bir bölge olarak Dersim'de mercek altına alındığında, uygulanan dil politikası ve egemen anlayışla varılmak istenen tablo karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın, yaşanan ekonomik ve siyasi göçün de yoğun olduğu bir bölge olarak ve siyasi tecrübeden oluşan kültürel bilinçten dolayı dili alfabeleştirme, yazı diline geçirmesinde Dersim dışında olan Dersimlilerin büyük payı görülmektedir. Bundan yirmi veya otuz yıl öncesine göre dili sahiplenmenin yaygınlaşmasından dolayı dilin geleceğine dair kazanımın oluşmasıyla birlikte, sadece anadilini konuşabilen ve dile kültürel zenginliğiyle, doğal şekliyle hakim olan yaşlı kesimin de gittikçe azalması ve de güncel yaşamın hemen her alanında Türkçenin yaygınlaşması durumuyla karşı karşıyayız.

Dersimlilerde okur yazar oranının yüksek olması, kendi anadiline yönelmesi açısından da faydalı olabilir. Eğitim düzeyi yüksek ve yetiştirdiği akademisyen sayısının yüksek oluşu da, akademisyen ve meslek sahiplerin kendi uzmanlık alanında da dile yönelik ürünler vermesi de Dersimlilerin dillerini ayakta tutabilmesi için bir avantaj oluşturmaktadır.

Dersim dışında Zazacanın konuşulduğu diğer bölgelerden olan yazar ve aydın kesimin dil çalışmalarını birlikte sürdürmesi, Dersim dışında ülke genelinde multikültürel ve çok dilli bir zenginliğe ve tarihe sahip olan Anadolu ve Mezopotamya'da, kültürel mirasın korunması ve çağa uygun bir biçimde geliştirilmesi, çok dilli olmanın kaçınılmaz olduğu bir Avrupa ve Asya toplumunda iki dilli bir eğitim sisteminin ve sanayinin varolmasıyla mümkündür. Millî eğitime alternatif olan, çok kültürlü ve iki dilli eğitimidir.

Hümanist anlayışla, bir halkın ve dilinin varlığı sorgulanamayacağını, dilini ve kültürünü ayakta tutup yaşatması en doğal hakkı olduğunu öngören bir dünya görüşünün benimsenmesinin zaruri olmasıyla birlikte, modern ve teknik olarak da gelişmiş bir toplumda sahip olunan tüm dilini yaşatabilme imkanlarının, egemen dil ve kültürden farksız olması gerektirir.

Kaynakça

- Aktaş, Kazım (1999): *Ethnizität und Nationalismus. Ethnische und kulturelle Identität der Aleviten in Dersim*. Frankfurt.
- Andrews, Peter Alford: *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden 1989 (Türkçe çevirisi: *Türkiye’de etnik gruplar*)
- Asatrian, Garnik. S. / Gevorgian, N. Kh. 1988: “Zāzā Miscellany: Notes on some religious customs and institutions.” In: *Hommage et Opera Minora (Acta Iranica)*. Volume XII. Leiden.
- Arslan, İlyas 2007: Partikeln im Zazaki. http://www.kirmancki.de/Partikeln_im_Zazaki.pdf
- Bläsing, Uwe 1995: „Kurdische und Zaza-Elemente im türkeitürkischen Dialektlexikon“ . Etymologische Betrachtungen ausgehend vom Nordwestiranischen. In: *Dutch Studies (Published by Nell)*. Vol 1 Nr. 2. S. 173-218. Near Eastern languages and literatures. Leiden.
- Bläsing, Uwe 1997: „Irano-Turcia: Westiranisches Lehngut im türkeitürkischen Dialektmaterial“. In: *Studia Etymologica Craconviensia*. Vol. 2. S. 77-150. Kraków.
- Blau, Joyce 1989: “Gurânî et zâzâ”. *Compendium Linguarum Iranicarum*. Rüdiger Schmitt (Hrsg.), s. 336-340. Wiesbaden.
- Ceyhan, Pınar 2010: *Die Rolle der Erziehung und Bildung in der Türkischen Republik am Beispiel der Dorfinstitute zum Mittel der Zwangstürkisierung der ethnischen Minderheit Zaza*. (“Türkiye Cumhuriyeti’nde Köy Enstitüleri örneğinde Zaza etnik azınlığı türkleştirme aracılığında eğitimin rolü”). Açıklanmamış bitirme tezi. Münster Westaflya Wilhelm Üniversitesi.
- Çelik, Hıdır Eren: Almanya’da bir göçmen toplumu: Dersimliler: *Herkesin bildiği sır: Dersim* (Derleyen: Şükrü Aslan). İletişim Yayınları. İstanbul.
- Fırat, Gülsün 2010: Dersim’de etnik kimlik: *Herkesin bildiği sır: Dersim*. İstanbul.
- Gippert, Jost 1996: Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache. Dergi: *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimili-Kirmanç-Zaza*, 10. sayı, s. 148-154. Türkçesi: Zazacanın tarihsel gelişimi. *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma – Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, 13. sayı, s. 106-113. Baiersbronn.
- Gippert, Jost 2007/2008: Zur dialektalen Stellung des Zazaki: *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- Gündüzkanat, Kahraman 1997: *Die Rolle des Bildungswesens beim Demokratisierungsprozeß in der Türkei unter besonderer Berücksichtigung der Dimili (Kirmanç-, Zaza-) Ethnizität*. Münster.
- Horn, Paul 1988: *Grundriß der neupersischen Etymologie*. Hildesheim (Nachdruck der Ausgabe Straßburg 1893).
- Jacobson, C.M. 1993: *Rastmustena Zonê Ma. Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache*. Bonn.
- Jacobson, C.M. 2001: *Rastmustena Zonê Ma. Zazaca Yazım Kılavuzu*. İstanbul.
- Jacobson, C.M. / M. Sandomato 1997: Zazaki se beno? Dergi: *Tija Sodiri – Perloda Zon u Zagonê Kirmanç-Zazay*, 4. Sayı, s. 9-12. Frankfurt.
- Kausen, Ernst 2006: Zaza. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/kausen-Zaza.pdf>
- Keskin, Mesut 2008: *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*. <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/volltexte/2009/6284/> (Ocak 2010)
- Keskin, Mesut 2007: Einige gemeinsame Lehnwörter im Türkeitürkischen aus der Region Trabzon und im Zazaki aus der Region Pülümür-Erzincan. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/trabzon-pulumur-lehnwoerter.pdf> (Ocak 2010)
- Keskin, Mesut 2010: Zazaca üzerine notlar: *Herkesin bildiği sır: Dersim* (Derleyen: Şükrü Aslan). İletişim Yayınları. İstanbul.
- Lerch, Peter I. 1857/58: *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer*. St. Petersburg.
- Mann, Oskar / Hadank, Karl 1932: *Die Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siverek und Kor*. Leipzig.
- Paul, Ludwig 1998a: *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden.
- Paul, Ludwig 1998b: „The Position of Zazaki among West Iranian Languages.” *Old and Middle Iranian Studies Part I*, ed. Sims Williams. S. 163-176. *Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995)*. Wiesbaden.

- Sandonato, M. 1994: *Zazaki. Typological studies innegation*, eds. Peter Kahrel, René van den Berg. S. 125-142. Amsterdam.
- Schmitt, Rüdiger (Hrsg.) 1989: *Compendium Linguarum Iranicarum [CLI]*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger 2000: *Die Iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart*. Wiesbaden.
- Schwartz, Martin 2009: "Iranian *L, and Some Persian and Zaza Etymologies". *Iran and the Caucasus 12*, s. 281-287.
- Selcan, Zülfü (2001): *Zaza Dilinin Gelişimi* <http://zazaki.de/zazakide/ZazaDilininGelisimi.pdf> (Ocak 2010)
- Selcan, Zülfü 1998a: *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin.
- Selcan, Zülfü 1998b: Die Entwicklung der Zaza-Sprache. *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimili-Kırmanc-Zaza*. 12. sayı, S. 152-163. Baiersbronn.
- Todd, Terry L. 1985: *A Grammar of Dimili (also known as Zaza)*. Ann Arbor, Michigan.
- Windfuhr, Gernot (Hrsg.) 2009: *The Iranian Languages*. Michigan.